
İSLAM ÖLKƏLƏRİNİN MEMARLIQ ƏNƏNƏLƏRİNİ VƏ HƏMRƏYLIYINI TƏMSİL EDƏN KARVANSARALAR

İslam ölkələri şəhərlərinin zəngin mədəni tarixi irsinin qorunması və təbliğ edilməsi, müəyyən iqtisadi, siyasi, mənəvi və ticarət dəyərləri cəhətdən müasir zamanda aktual səslənir. İslam memarlığının mülki tikililəri arasında karvansaralar, müxtəlif ölkələrin alim və tacirlərinin həmişə böyük diqqətini çəkən obyektləri olmuşlar. Onların ən çox cəlbedicilik qabiliyyəti, orta əsrlərə tuş gəlirdi. Bu zaman qala şəhərlərin kənarından keçən karvan yollarına istiqamət almış şəhərlərin karvan ticarətini və digər obyektlərlə ünsiyyətini təmin edən mülki çoxfunksiyalı tikintilərə böyük ehtiyac var idi. Onları isə qismən ən vacib ticarət küçəsinə çıxan karvansaralar yerinə yetirirdi.

Lakin qədim Qafqaz Albaniyası dövlətinin iri şəhərləri ərazilərində qazın-tılar zamanı aşkarlanan özül formaları da təsdiq edir ki, karvansaralar funksiyalarını nisbi də olsa yerinə yetirən iri ərazili həcmi-məkan tikintiləri mövcud idi və onlar əsasən qala şəhərciklərin darvazaları, arxa və ya qarşısında yerləşirmiş. Bəzi halda onlar şəhər meydanları və bazarları ilə də bir məkanda bərqərar olmuşlar. Qeyd edək ki, belə rəşional istifadə, o zamanın social-iqtisadi tələbindən irəli gəlirdi, bu halda şəhərə gələn malların sərgisini və satışını yerinə yetirmək daha asan olurdu. Bu üzdən onlar XI-XIII və XIV-XVIII-i əsrlər arası tarixi mərhələdə demək olar ki, öz şəhərlərinin ən fəal istifadə edilən məkanları idi.

Digər tərəfdən, onların ərazilərində aşkarlanan xəzinənin sikkələri və məmulatları da şahidlik edir ki, o zamanlar İslam ölkələri arasında olan ünsiyyəti çox möhkəm idi və həmrəyliyi bu üzdən hər bir əlaqədə görmək olurdu.

Belə ki, qala şəhərlərin xəlifətin iri inzibati mərkəzlərinə çevrilməsi belə yarımçıq məkanlıq kompleks təşkil edən tikililərin tikintisinin genişləndirilməsini tələb etdi, harada bəzən onların artıq 2-3 mərtəbəli həcmələr kimi fəaliyyət göstərməsinə imkan verirdi.

Belə ki, ölkədə XIII əsrdən başlayan iqtisadi-ticarət dirçəlişi onların şəhər meydanlarında dini ictimai ticarət obyektlərinin məkan birliyini yaratdı və

İslam ölkələrinin ticarət həmrəyliyinə təmsil edən və nümayiş etdirən yarım-qapalı şəhər xidmətinin ən fəal iştirakçıları yaratdı.

Digər tərəfdən bu karvansaralar iç tərəfdən perimetral qalereyalar, eyvanları olan, bəzən də üstüörtülü küçələrin kəsişməsində təşkil taparaq, tacirlərin şəhərə gətirdiyi malların sərgi satışını və kiçik həcmli anbarlara yığılması üçün imkan yaradan sırayı yerləşgələr sistemi təşkil edirdi. Tacirlərin şəhərlərə gətirdiyi malların sərgi-satışını və kiçik həcmli anbarlara yığılması üçün imkan yaradan sırayı yerləşgələr sistemi təşkil edirdi. Bu, karvansaraların həm də çox rahat yarım işıqlı otaq sıraları şəklində düzülmüş olan və əsrlər boyu müxtəlif ölkələrin ticarət əlaqələrini təmin edən xüsusi təyinatlı tikililər də saymaq olar. Bu karvansaralar qeyd etdiyimiz kimi, baş ticarət küçələrində yerləşdiyindən onların fəza strukturuna bazar və bir sıra dini tikililər də (məscid, mədrəsələr də) daxil edilirdi. Karvansaralar 2-ci mərtəbədə verildikdə, onların həyətlərini künc tikililərin sferik tağbəndlə yarım sirkullu forması olan günbəzlər tamamlayır və xüsusi havasorucu dəşiklər vasitəsilə onların ventilyasiyasını və işıqlı olmasını da icra edirdilər.

Belə ki, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində islamın bərqərar olması, onların əsas beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşən şəhərlərinin çox fəal fəaliyyət göstərən karvan yolları üzərində formalaşmasına və baş küçələrində, karvansaraların tikintisinə stimula verirdi. Bu məkanlar müxtəlif ölkələrə aid olduqlarından onlardan mərkəzi həyətlərində təşkil edilən yerdən bir qədər hündür və dördbucaqlı meydançada öz mallarını nümayiş etdirirdilər (Gəncə, Şəki ipəyi, Təbrizin yun və zərli parçaları, zərgərlik məmulatları, metaldan olan tərtibat detalları, şüşə, keramik məmulatlar və s.). Onların bəzi nümunələri hətta indi də Fransa və Rusiyanın (Luvr və Ermitaj) muzeylərini bəzəyir. Orta əsr Azərbaycanı məxsus məişət mədəniyyətinin bir çox cəhətləri Səudiyyə Ərəbistanının, Türkiyənin, İranın və Orta Asiya ölkələrin mədəniyyətlərini və ticarət əlaqəli dini təmsil edən karvansaraların bir çox ortaq memarlıq planlaşdırma və konstruktiv cəhətləri var idi. İslam memarlığının XI-XVII əsrlər arası həmrəylik xüsusiyyəti özünü daha çox dini və mülki tikililərinə göstərmişdir, hansılar ki, qonşu müsəlman ölkələrinin bir çox şəhər və vilayətlərində rast gəlmək olur. Onların hərtərəfli tədqiqatı imkan verir ki, karvansaraları, həm ayrı-ayrılıqda, həm ekoloji qruplar üzrə təsnifatlaşdıraq. Belə ki, Azərbaycan və digər İslam ölkələrində karvansaraların geniş vüsət tapması daha çox dövlət qurumlarının, ictimai ticarət mərkəzlərinin yaradılması zəruriyyətindən irəli gəlirdi. Məsələn, eyni funksiya daşıyan bu ictimai-

mülki xidmət obyektləri harada yerləşdiklərindən və statusundan asılı olaraq müxtəlif memarlıq görkəmi alırdı. Lakin bunları bir- birinə oxşar edən geniş tağlı qalereyalarla əhatə edilən eyvanları olan və perimetral tikinti üslubu olan sırayı otaqları, mərkəzi meydança fontanlı çarhovuzun olması və tikinti ənənələri idi. Bakı -Abşeron regionunda daşdan, Azərbaycan, Orta Asiya, İran və Türkiyədə bişmiş kərpicdən olan tikinti materialları və əlbəttə ki, irihəcmli giriş portalları idi ki, onların yaxında olan sırayı yaşayış tikililərindən fərqləndirirdi. Qeyd edək ki, tarixin müəyyən mərhələlərində onlar yeni elementi və konstruktiv quruluşu əldə etməklə fərqləndirici cəhətləri də əldə edirdilər. məsələn, karvansaraların, divar və portal görüntüləri əvvəlcədən hazırlanmış daş bloklardan və ya 2 li məhlulu əsası olan və üzvləri mayolik kaşı dekoru olan yenə də kərpic bloklardan hazırlanırdı.

Karvansaraların bir çoxu dini tikintilərdə olan monumentallıqdan məhrum olduqlarından bu əsrlərin hərbi hadisələrindən və təzyiqindən uçulub dağılmışdır. Qalanlarda isə daha çox yaddaqalan onların giriş portalları və bədii memarlıq və tikinti üsulların dayanıqlıq xüsusiyyətidir, harada demək olar ki, hər bir ölkənin memarlıq məktəblərinin izlərini izləmək olar. Birində bədii tərtibat üsulu, digərində tikinti materialının konstruktiv möhkəmliyi ön plana keçirdi və ya texniki nailiyyətlər idi. Qeyd edək ki, bu cür funksiya daşıyan mülki yarımməkan tikintilərin memarlıq görkəmləri İslam dünyasının dəyərli həmrəyliyi bildirən ölkələr arasında müşahidə olunan mədəniyyət ünsiyyətlərinin nəticəsi idi. İslam ölkələri şəhərlərinin ən canlanma hissəsində sənətkarlıq və ticarət dükənləri, emalatxanaların yerləşməsi ilə bağlı karvansarlarda, onların ictimai həyatlarının rəmzləri, mərkəzləri idi. Belə ki, XIII-XIV əsrlərin karvansaraları feodalizmin yetişməsi kimi öz individualizmi ilə fərqlənirdi. Bəzi ölkələrdə (İranda) onları “rabat” adlandırırdılar.

Karvan yolları, Yaxın və Orta Şərq, müsəlman ölkələrinin müxtəlif istiqamətlərdə kəsdiyindən, ticarət və sənətkarlıq istehsalatı ilə məşğul olan iri mərkəzləri də birləşdirirdilər. Qeyd edək ki, İslam ölkələri memarlığını təmsil edən məscid, mədrəsə karvansaralara və digər monumental tikililəri, bir-birinə oxşar edən təkcə onların funksional təyinatı və tikinti materialı, konstruktiv məkan quruluşlarının xüsusiyyəti deyildi. Burada həm də onları ucaldan və bir ölkədən digərinə keçib tikinti aparan ustad memar və inşaatçılar idi. Belə ki, zaman fərdiliyi baxımından XV əsr karvansaralarını fərqləndirən cəhəti onların möhtəşəm görkəmi, monumentallıqları, zəngin iç məkan dekoru memarlıq motivlərini özlərində əks etdirən kompozisiya üsulları, portallarının memarlıq formalarının tərtibatı idi.

Digər tərəfdən, Orta Asiya ölkələrini, Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Pakistan, Hindistan, Səudiyyə Ərəbistanı ölkələrinin bir-birlərinə həmrəy edən onların tarixi sosial şəraitləri və mədəni- mənəvi kökləri idi ki, hansı ki, hətta öz təsirini bəzi Qərbi Avropa ölkələrində də göstərirdi. Çünki İslam memarlığına xas olan bir həyat tərzinin və yaşayışın təşkili fəlsəfəsi idi ki, orada xarici qapalı xüsusiyyəti tamamilə daxili iç məkanlarının açıqlığında, zəngin bədii memarlıq tərtibatında büruzə qazandırır.

O, sonrakı tarixi mərhələlərdə də, karvansaralar, çoxsaylı kompozisiya üslubundan istifadəsi fonunda əvvəlki münasibəti saxlamaqla onların strukturu və yerləşmə fərqliliyi aparıcı amil kimi meydana çıxardılırdı.

Məsələn, XVI əsrdən başlayaraq bir çox ölkələrdə mərkəzi dövlətçilik xüsusiyyəti gücləndikcə karvansaralar da bir neçə tipoloji qruplarda təqdim edilirdi. Yəni, Şirvan məktəbinin daş memarlığına Ərdəbil və Təbriz məktəblərinin kərpic memarlığı texnikası əks qoyulurdu. Sonra məscidlərin günbəzləri və örtüklərə qarşı karvansaraların üfiqi yastı damları, monumentalığa qarşı məkan yüngüllüyü özünü göstərməkdə idi.

Belə ki, feodal siyasətini özlərində əks etdirən Şərq ölkələrinin əlaqəlik, həmrəylik rəmzini tərənnüm etdirən ictimai-mülki tikintilərdən olan karvansaralar bir çox İslam ölkələri, şəhərləri strukturunda məscid və yaşayış tikintilərdən sonra mahiyyətlərinə görə üçüncü yerdə idilər. Tək Təbriz şəhərində, XVI əsrdə 200-dən çox karvansara var idi ki, onlar uzun evolyusiya yolu keçərək bu ölkələrin müxtəlif ərazilərində bərqərar tutmaqla öz vəzifələrini şəraitə uyğun yerinə yetirirdilər. Qeyd etdiyimiz kimi, onlar ya şəhər mərkəzlərində və ya şəhərdənkənar ticarət yollarında adlı xüsusi təyinat almaqla müəyyən quruluş xüsusiyyəti alırdılar. Şəhər karvansaraları, karvanların və ya ayrı-ayrı səyahətçilərin əyləndiyi müxtəlif ticarət və operasiyaları yerinə yetirməyə imkan verən yarıqapalı memarlığı olan şəhərlərin əksər halda ticarətlə məşğul olan hissələri ilə bilavasitə əlaqəli olurlar. Onların xarakterik nümunələrini Orta Asiyanın nümayəndəsi olan və Bakı qalasında tikilən “Buxara” karvansarası, onun qarşısında “Multan” adı ilə tanınmış Hindistan ölkəsi nümayəndəsi olan karvansara, Şamaxı şəhərinin qədim karvansarası, İstanbul, Bağdad, Səmərqənd şəhərlərinin məşhur karvansaralarıdır. Digər status almış karvansaralar şəhərlər arasında bir günlük, orta hesabla 30-40 km bir-birindən aralı olmaqla tikilirdi. Onların yerləşmələri kiçik həyət ətrafında perimetral yerləşmələrdə karvandəvələrin qalması üçün də əraziyə malik idilər. təbii ki, onlar öz ölkələrinin adlarını təmsil edirdilər. onların düzbucaqlı planlarının kənarlarında olan yerləşirlər,

bəzən 4, bəzən də 8 bucaqlı forma alırdı. Digər karvansaraların iki girişi, lakin mərkəzlərində hovuz olmurdu. Konstruktiv həlləri sadə, lakin dəqiq üsullu idi.

İçəri Şəhərdə bir nömrəli karvansara Bakı ticarət kompleksində yerləşən “xan” karvansarası, iki mərtəbəli Qız qalasının cənub-şərq tərəfində yerləşən, XVII əsrə aid olan eyvanlı karvansara, Füzuli şəhəri yaxınlığında Qarqabazar kəndində 1681-ci ildə tikilən karvansara, Balaxanı kəndində XVII əsrdə tikilmiş karvansaraları nümunə gətirmək olar. Lakin ən nümunəvi plan və məkan quruluşu olan Sanqaçal karvansaralarıdır ki, o, XV əsrin öz planlaşmasına və memarlıq görkəminə görə ən tipik karvansaralardır və Bakı-Səlyan şossesi üzərində bərqərar olan bu tikili bir neçə alim-səyahətçilər tərəfindən (İ.Lerx, B.Dern, İ.Berezin) rəsmə alınmışdır. 1440-cı ildə Sultan Xəlilullah tərəfindən ucaldılan karvansara imarət tipli olmaqla əhəng daşından bloklardan yığılmışdır. Onun portalı iki səviyyəlidir və bir-birində asılı olan iki seriyalı yerləşmələrdən ibarətdir.

Onun bəzi stilistik cəhəti digər Şərq ölkələrinin karvansaraları ilə həmrəylik xüsusiyyəti əldə etmişdi.

Yuxarıda göstərilən karvansaralardan çox fərqlənən tikili var ki, o böyük bir “xanəgah” kompleksi nəzdində yerləşir. Bu kompleks özündə məscid, mədrəsə, karvansara və digər yerləşmələri birləşdirir. Ümumiyyətlə İslam ölkələri memarlığında xanəgahların yaradılması zəruri bir dini, fəlsəfi ideologiyanın təsirindən yaranan bir həcmi-məkan qurumudur ki, o, müəyyən dini axının (sufilərin) nümayəndələrinə qulluq edirdi.

Beləliklə görə bilərik ki, İslam ölkələrini birləşdirən və həmrəylik edən təkcə onların məscid-mədrəsələri deyil, həm də ictimai-mülki funksiya daşıyan karvansaraları idi ki, onlar bu ölkələrin İslam memarlığının demək olar ki, ən fəal istifadə edilən tikilisidir.

Açar sözlər: karvansaralar, mülki-ictimai bina, karvan ticarəti, mallar, yarımqapalı məkan

ƏDƏBİYYAT

1. Bəkirova T.Ş. Memarlıq mühitinin inkişaf təkamülü. Bakı, “Memar” Nəşriyyat-Poliqrafiya, 2005, 291 s.
2. Əsədov M.Y. və b. Su ehtiyatlarının islam dövlətləri çərçivəsində idarəetmə prinsipləri//Global su əməkdaşlığı, 2004, 23 s.
3. Qiyasi C.Ə. Yaxın və uzaq ellərdə. Bakı: Elm, 1989, 163 s.
4. Məmmədova Z.G. Azərbaycan Memarlıq irsinin bərpa xüsusiyyətləri//Tarihi şəhərlər və çağdaş demokratik toplumu, Bakı, AzMİU, 2004, s.169-173

Арман Махтави Тевакколи (Иран)**Караван-сарай, представляющие традиции и общность архитектуры Исламских стран**

В статье рассматривается один из типов общественно-гражданских сооружений Исламских стран, имеющий много общего. В статье дается классификация типологических групп караван-сараяв в зависимости от их статуса, размещения, строительного материала. В статье приводятся приемы решения главных входных порталов. Проведенное исследование позволяет разделить их на 3 группы: 1. городские караван-сарай; 2. междугородные, расположенные на пересечениях караванных путей; 3. караван-сарай спецназначения, находящиеся в комплексе с другими средневековыми сооружениями.

Ключевые слова: караван-сарай, общественно-гражданское здание, караванная торговля, товар, полузакрытое пространство.

Arman Mahdavi Tavakkul (Iran)**Caravanserai representing traditions and commonality of the architecture of the Islamic countries**

One of the types of public and civil construction of the Islamic countries having much in common as well as various features of planning and architectural and art decision is stated in the article. Classification of typological groups of caravanserais depending on their status, placement, and construction material is given in the study. The methods of main entrance portals are given. The study separates them into three groups: 1. city caravanserais; 2. interurban spread out at the intersections of caravan routes; 3. the special purpose caravanserais is situated in the complex with other medieval constructions.

Keywords: caravanserai, public building, caravan trade, product, semi-enclosed space.